

زیبایی و منزلت؛ بررسی جایگاه سکه در زیورآلات و تزیینات

پوشاک زنان در ایران

پروین بابایی^۱

فاطمه اکبری^۲

چکیده

استفاده از سکه در ساخت جواهرات و زیورآلات سابقه تاریخی طولانی دارد چنانکه می‌توان گفت تقریباً در کل گستره جهان متمدن از سکه در تزیینات پوشاک و نیز زیورآلات استفاده شده است. همراه با ضرب سکه در جوامع متمدن، این اشیای کوچک که اغلب از فلزات ارزشمند مانند طلا، نقره و یا فلزات کم‌بهرتر مانند مس ساخته می‌شدند، برای ساخت زیورآلات مورد توجه قرار گرفتند. علاوه بر جنبه زیبانشناختی، دلایل مختلفی را برای استفاده از سکه در ساخت جواهرات، زیورآلات و تزیینات می‌توان مطرح کرد که یکی از آنها، نشان دادن منزلت اجتماعی زنان است. کاربرد سکه برای تزیینات، محدود به منطقه خاصی نیست و جغرافیای وسیعی را دربرمی‌گیرد. در این مقاله ابتدا به معرفی و بررسی کاربردهای مختلف سکه در زیورآلات و تزیینات پوشاک زنان ایران پرداخته شد و سپس، زمینه‌های پیدایش و شکل‌گیری این طیف از زیورآلات مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت روش و رویکرد مقاله، توصیفی - تحلیلی بوده و اطلاعات پژوهش به صورت میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد مهم‌ترین دلایل استفاده از سکه در پوشاک زنان اقوام ایرانی عبارت است از: زیبایی، اعتقاد و ایمان جادویی و شفابخشی، محافظت و به همراه داشتن ثروت در زمان غارت، دستیابی مداوم به سرمایه و پس‌انداز، به رخ کشیدن جایگاه اقتصادی، اجتماعی و اصالت طایفه‌ای.

کلیدواژه‌ها: ایران، تزیینات، زن، زیورآلات، سکه

۱. دانشجوی دکتری هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز. رایانامه: babaei.p.59@gmail.com

۲. استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز. رایانامه: fakbari54@gmil.com

مقدمه

انسان در طول تاریخ همواره به شکل‌های مختلف بدن خود را می‌آراسته و این کار را از راه‌های مختلفی مانند تهیه لباس‌های گوناگون و متنوع، تزئین پوشاک و آرایش پوست بدن؛ همچنین استفاده از سایر ملزومات همچون زیورآلات و جواهرات انجام می‌داده و برای این منظور در اغلب موارد از مواد و اشیای موجود در طبیعت بهره می‌جسته است. یکی از عناصر مهم در زیورآلات و ملزومات پوشاک، سکه است که از دیرباز در جوامع مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفته است. استفاده از سکه در تزیینات و زیورآلات، علاوه بر کارکرد زیباشناختی، دارای مفاهیم مختلفی است که از خصوصیات ذاتی سکه و ارتباط مستقیم آن به عنوان یک شیء قیمتی با جایگاه و منزلت اجتماعی انسان‌ها سرچشمه می‌گیرد. کاربرد سکه به عنوان زینت، محدود به منطقه خاصی نیست و پهنه جغرافیایی وسیعی را دربرمی‌گیرد. در مقاله حاضر به بررسی اجمالی این موضوع در ایران پرداخته شده و زمینه‌های پیدایش و تداوم این طیف از زیورآلات مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. با توجه به اینکه زیورآلات بیشتر مورد استفاده زنان یک جامعه است، به نظر می‌رسد که مهم‌ترین دلیل مطلوب بودن سکه‌ها به شرایط و جایگاه اجتماعی و فرهنگی زنان مربوط باشد. هدف از مقاله حاضر، بررسی جنبه‌های مختلف کارکرد سکه به‌عنوان جزئی از زیورآلات و تزیینات و ملزومات پوشاک بوده است.

اهمیت زیورآلات و جواهرات

با تأمل در سیر تکاملی تمدن‌ها متوجه می‌شویم که انسان‌ها در ادوار مختلف همواره متناسب با فرهنگ خود به دنبال زیبایی و تزیینات بوده‌اند و برای ایجاد این تزیینات، از طبیعت و محیط اطراف بهره گرفته‌اند. طی قرن‌ها، از فرهنگی به فرهنگ دیگر، مواد کمیاب و زیبا مانند صدف، استخوان، عاج و سنگ‌های مختلف به عنوان اشیای قیمتی شناخته شده بودند و از هر یک از آنها متناسب با محیط زندگی و فرهنگ در تزیینات بهره گرفته می‌شد. با پیشرفت تمدن بشری، جواهرات، تزیینات و زیورآلات اهمیت

زیبایی و منزلت؛ بررسی جایگاه سکه در زیورآلات و تزیینات پوشاک زنان در ایران ❖ ۶۹

نمادین یافتند و برحسب قیمت و ارزش مادی خود، نشان‌دهنده پایگاه طبقاتی و رده اجتماعی افراد شدند. ضمن اینکه اعتقادات و باورهای نیز پیرامون جنس و فرم زیورآلات شکل گرفت.

کاربرد سکه در زیورآلات

تهیه جهیزیه و یا پرداخت پول و کالا در مراسم ازدواج، در مناطق گسترده‌ای از جهان قرن‌ها رواج داشته است. در بعضی فرهنگ‌ها عروس جهیزیه خود را برای خانواده جدید می‌آورد و در برخی دیگر، جهیزیه را خانواده جدید برای خانواده عروس تأمین می‌کردند تا فقدان وی را جبران کنند. جهیزیه‌ها اغلب حاوی جواهراتی بودند که در حقیقت، دارایی شخصی زن برای فراهم ساختن استقلال مالی وی در زمان‌های سختی، طلاق یا بیوگی تلقی می‌شد. این رسم بیشتر در منطقه خاورمیانه رواج داشته و بنابراین شگفت‌آور نیست که در میان جواهرات این منطقه سکه نیز گنجانیده شده است. برای مثال، زنان یمنی از «تالر» که نوعی کمربند متشکل از تعدادی سکه است، استفاده می‌کنند و زنان یهود گاهی سکه‌ها را به صورت تزیینات روی دستمال سر ابریشمی خود «گارگوش» به کار می‌برند. زنان بادیه‌نشین نیز جهیزیه خود را به‌عنوان جواهرات به خود آویزان می‌کنند. به این‌ها باید سکه‌های نقره‌ای را هم که برای تولد کودکان هدیه داده می‌شود اضافه کرد. همچنین کلاه سکه که در فلسطین در جشن عروسی استفاده می‌شد و مخصوص زمانی بود که عروس در انتظار عموم حضور می‌یافت. این کلاه وضعیت خانواده را نشان می‌داد و طی نسل‌ها، به سایر افراد خانواده منتقل می‌شد (Merriman, 2009). بنابراین، جواهرات رفته رفته به وسیله‌ای بارز و برجسته برای تأکید بر وضعیت اجتماعی زن و حتی همسر و خانواده وی تبدیل گشت.

در ایران نیز سکه به شکلی گسترده در ساخت زیورآلات به کار می‌رود. اغلب اقوام ایران دارای زیورآلاتی از جنس سکه هستند و پوشاک خود را با آن می‌آرایند. سکه به

۷۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

عنوان واسطه مبادلات، ارزش و نقش بنیادینی در زندگی سطوح گوناگون اجتماعی دارد و به همین دلیل نیز همواره متضمن مفاهیم فرهنگی مختلف بوده است. مفاهیمی همچون «سکه بودن کار و بار» به معنای پررونق بودن یا «از سکه افتادن کار» به معنای از رونق افتادن؛ همچنین رسومی مانند پاشیدن سکه بر سر عروس و داماد، قرار دادن سکه به عنوان مهریه، فال زدن به وسیله سکه، یا انداختن سکه در غذای نذری به نیت بخت و اقبال که همه از این دست مفاهیم فرهنگی هستند. بنابراین، سکه یک شیء ساخته و پرداخته شده حاضر و آماده، زیبا و همزمان دارای اعتبار اقتصادی است و به همین دلیل نیز ارزش مضاعفی برای ساخت زیورآلات پیدا کرده است. سکه هم در زیورآلات زنان شهرنشین و هم در میان زنان روستایی یا ایلی و کوچ‌رو کاربرد داشته است. اما سکه‌های طلا و نقره را اغلب زنان شهرنشین استفاده می‌کردند و در بین زنان روستا، سکه‌های کم‌بهارتر و گاه نقره مورد استفاده قرار می‌گرفت. استفاده از سکه در زیورآلات ایرانیان سابقه تاریخی دارد. هم تاورنیه^۱ (۱۶۰۵-۱۶۸۹م) و هم جملی کاری^۲ (۱۶۵۱-۱۷۲۵م) یادآور شده‌اند: «زنان ایرانی عصر صفویه کلاهکی روی سر می‌گذاشتند که دور آن با سکه‌های طلا و نقره یا سنگ‌های قیمتی تزیین شده بود (شریعت‌پناهی، ۱۳۷۲: ۴۳). در موزه آستان حضرت معصومه(س) در قم گردنبندی مزین به اشرفی‌های احمدشاهی متعلق به دوره قاجار موجود است که از سوی خانم زرین‌تاج/تاماروری به موزه اهدا شده است (تصویر ۱). همچنین در موزه برج آزادی تهران تعداد زیادی از این زیورآلات مربوط به نقاط مختلف ایران موجود است (تصویر ۲). در ادامه به معرفی زیورآلات سکه در میان اقوام ایران پرداخته می‌شود.

1. Jean-Baptiste Tavernier

2. Gemelli Careri

زیبایی و منزلت؛ بررسی جایگاه سکه در زیورآلات و تزیینات پوشاک زنان در ایران ❖ ۷۱

تصویر ۱: گردن‌بند طلا دارای آویز اشرفی احمدشاهی، اهدایی خانم زرین‌تاج اتام‌آزوری، موزه آستان حضرت معصومه (ع)، قم (عکس از نگارنده)

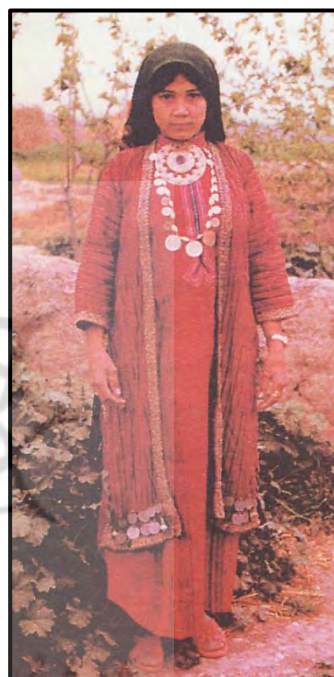
تصویر ۲: گردن‌بند سکه، موزه برج آزادی تهران (عکس از نسرين بابایی)

۷۲ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

۱. قوم ترکمن

سکه به شکلی گسترده در تزیینات ترکمن‌ها استفاده می‌شده است. ج.پ. واسیل او (۲۰۰۱) کاربرد سکه‌های طلا را در زیورآلات زنان و دختران ترکمن توصیف کرده است (Niyazova, 2003). سکه‌های نقره در واقع بخشی از تزیینات لباس زنان ترکمن را تشکیل می‌دهند؛ به طوری که استادکاران زیورساز ترکمن گاهی اوقات به جای ساخت

پلاک‌های نقره، عیناً از سکه‌های نقره (سکه‌های دوران قاجار و سایر سکه‌های قدیمی) برای ساخت زیورآلات و یا تزیین لباس زنانه استفاده می‌کنند و این کار را به دو دلیل انجام می‌دهند: ۱) برای حفظ سکه‌های قدیمی ۲) برای ارزان تمام شدن ساخت یک زیور (محمدی، ۱۳۸۸: ۱۲۸). زنان ترکمن این سکه‌های قدیمی را در تزیین دو طرف لباس، آستین‌های کت، آویز مو و بند بقیچه نوعروس که به آن «دوقغوز»^۱ گفته می‌شود به کار می‌برند. (تصویر ۳).

لازم است اشاره شود که در سال‌های اخیر، ترکمن‌ها به جای سکه‌های قجری، از سکه‌های دوره پهلوی (پهلوی اول) و به تازگی، از سکه‌های ده ریالی برای تزیین پوشاک یا زیورآلات‌شان استفاده می‌کنند. برای این منظور نیز یا حلقه‌ای به سکه جوش می‌دهند و

تصویر ۳: زیورآلات سکه زنان ترکمن

(محمدی، ۱۳۸۸: ۱۸۹)

آن را به لباس می‌دوزند و یا سکه‌ها را سوراخ

می‌کنند و طوری می‌دوزند که سوراخ ردیف‌های قبل با سکه‌های ردیف‌های بعدی پوشانده شود. البته در صورتی که از سکه‌های قدیمی و یا نقره برای این منظور استفاده کنند، به آن‌ها حلقه‌ای جوش می‌دهند تا سکه آسیب نبیند (همان: ۱۲۸).

۲. جنوب و هرمزگان

در استان هرمزگان انواع زیورآلاتی که از سکه ساخته می‌شوند، کاربرد دارند از جمله:

جِلنگِ خَلخال: به مچ پا بسته می‌شود و همانند زنجیری است که سکه‌هایی به آن آویزان شده است تا در هنگام راه رفتن با برخورد سکه‌ها به هم تولید صدا کند (صفا ایسینی، ۱۳۸۹، ۱۴۱ - ۱۴۰).

اشرفی: گردن‌آویزی از سکه‌های دوره قاجاریه (اشرفی) است که به وسیله زنجیری به هم وصل می‌شوند و در قسمت مرکزی آنها ماهک قرار دارد.

کاکله: گردن‌آویزی است که در آن از سکه استفاده می‌شود (تصویر ۴).

بند: زینتی پهن و مدور از طلا است که روی آن نگین‌های رنگی یا جواهر نصب شده و با نخ یا زنجیر بلند طلا که

از وسط سکه‌های اشرفی و مهره‌های

طلایی گذرانده شده به گردن آویزان می‌شود و تا زیر سینه می‌رسد. این زینت برای تزیین عروس استفاده می‌شود (همان: ۱۴۷-۱۴۵).

غازی: سکه‌هایی که دورتادور لچک می‌دوزند و در بالای آنها سوراخ ایجاد شده است (همان: ۱۵۰).

هیکل: نوعی جعبه دعا که به گردن می‌آویختند (تصویر ۵) (همان: ۱۵۴).

تصویر ۴: کاکله

(صفا ایسینی، ۱۳۸۹: ۱۴۷)

تصویر ۵: هیکل، موزه مردم‌شناسی بندرعباس (صفا ایسینی، ۱۳۸۹: ۱۵۴)

کچاچه: به سکه‌های تزیین شده دور لچک می‌گویند. در وسط این لچک نیز ماهک قرار می‌گیرد (تصویر ۶) (همان: ۱۸۲).

تصویر ۶: لچک با کچاچه (صفا ایسینی، ۱۳۸۹: ۱۸۲)

۳. اقوام خراسان

در کلات نادر هنگام ازدواج، مهم‌ترین خرید برای عروس، یک دست لباس محلی از طرف خانواده داماد است. عروس علاوه بر جشن عروسی خود، در تمام عروسی‌هایی هم که بعدها دعوت می‌شود این لباس را به تن می‌کند و در طول این دوران، سکه‌هایی را که با تلاش و زحمت به دست آورده است، به یک تکه پارچه مستطیل شکل وصل می‌کند و آن را روی جلیقه و نیم‌تنه خود می‌دوزد (تصاویر ۷ و ۸).

زیبایی و منزلت؛ بررسی جایگاه سکه در زیورآلات و تزیینات پوشاک زنان در ایران ❖ ۷۵

البته برحسب طبقه اجتماعی و میزان ثروت خانواده، جنس و تعداد این سکه‌ها متفاوت است برای مثال، اگر عروس از طبقات ثروتمند باشد، از سکه‌دوزی و زیورآلات نقره در لباس خود استفاده می‌کند. به طور معمول، زنان میانسال و مسن‌تر که تکه‌های سکه‌دوزی شده را روی لباس خود دارند، آنها را به رسم امانت به جوان‌ها می‌دهند» (امیدی، ۱۳۸۲: ۲۲ - ۲۱).

تصویر ۸: یخه پول، کلات نادر

(امیدی، ۱۳۸۲: ۴۷)

تصویر ۷: یخه پول، کلات نادر

(امیدی، ۱۳۸۲: ۳۵)

چنگه: نواری است به نسبت پهن با عرض هفت سانتیمتر که طول آن به اندازه زیر چانه تا روی سر است و تکه‌های سمت چپ و راست آن به وسیله یک نوار نخی دست‌باف به هم متصل می‌شود به نحوی که نوار نخی باریک زیر گلو قرار می‌گیرد. تکه‌های پهن از روی استخوان فک دو طرف آغاز می‌شود و در قسمت بالا با دو قلاب فلزی به پارچه روسری متصل می‌گردد. روی این نوار پهن از قسمت گوش‌ها به سمت بالا پول‌دوزی شده است. جهت سکه‌ها به سمت پایین قرار دارد و گیره یا سوراخ آنها سمت بالاست ولی از پایین دوخته می‌شود. ردیف بالا را نیز طوری قرار می‌دهند که نیمی از سکه‌های ردیف قبل

۷۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

را می‌پوشاند. به این ترتیب، محل دخت فقط در آخرین ردیف بالایی دیده می‌شود. دو قلاب در قسمت بالا قرار دارد که به شال زیرین گیر می‌کند و دو قلابی که از پشت آویزان است، به پشت سر وصل می‌شود (همان: ۲۸۸).

این سربند را بیشتر عروس و زنان شرکت‌کننده در مراسم عروسی در کلات نادر بر سر می‌کنند (تصاویر ۹-۱۰) (همان).

تصویر ۱۰: چنگه پول، روستای کنشت (عکس از آقای سیروس)

تصویر ۹: چنگه پول، کلات نادر (امیدی، ۱۳۸۲: ۲۸)

بر دور کلاه دختران خردسال نیز سکه‌هایی برای تزیین دوخته می‌شود (تصاویر ۱۱).

بر حاشیه کلاه، چنگه و پیش‌سینه بهاره اغلب سکه‌هایی را که در دسترس است، می‌دوزند و برای این منظور، یا حلقه‌ای به آن جوش می‌دهند و حلقه را به لباس می‌دوزند و یا سکه‌ها را سوراخ می‌کنند و طوری می‌دوزند که سوراخ ردیف‌های قبل با دخت بعدی پنهان شود. در صورتی که از سکه‌های قدیمی و نقره برای این منظور استفاده شود، به آن حلقه‌ای جوش می‌دهند تا سکه آسیب نبیند. این فن را

تصویر ۱۱: کلاه دختر خردسال (امیدی، ۱۳۸۲: ۲۵)

زیبایی و منزلت؛ بررسی جایگاه سکه در زیورآلات و تزیینات پوشاک زنان در ایران ❖ ۷۷

پول‌دوزی می‌نامند. در بیرجند نیز از سکه به شیوه‌های مختلف برای ساخت زیورآلات و نیز تزیینات و ملزومات پوشاک استفاده می‌شود (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: بیرجند (امیدی، ۱۳۸۲: ۱۴۱)

۴. کردستان آذربایجان و گیلان

در بیشتر نقاط آذربایجان و کردستان از سکه برای ساخت انواع زیورآلات استفاده می‌شود. این سکه‌ها ممکن است طلا و نقره، سکه‌های ارزشمند تاریخی و یا سکه‌های معمولی باشند. برای مثال، در روستاهای استان اردبیل، زنان دور جلیقه‌های خود را سکه‌دوزی می‌کنند. این سکه‌ها را علاوه بر زیبایی به دلیل صدای خوشایندی که تولید می‌کنند، بر لباس می‌دوزند. در کردستان بیشترین میزان استفاده از سکه در ساخت زیورآلات و ملزومات مختلف مشاهده می‌شود. کاربردهای بسیار متنوعی برای سکه در این منطقه وجود دارد و از فرم‌های نادری از ملزومات همچون سربند، کمربند و حتی نوعی آویز موسوم به ناوشانی^۱ برای تزیین قسمت پشت لباس استفاده می‌شود (تصویر ۱۳).

1. Nâwšâni

سی خمه - جلیقه

عکس از سایت میراث فرهنگی استان کردستان

ناوشانی (زیور آلات زنان کرد)

عکس از سایت میراث فرهنگی استان کردستان

سربند (عکس از نگارنده)

آویز سکه، کردستان (عکس از نگارنده)

تصویر ۱۳: تصاویر سربند، جلیقه، ناوشانی و آویز سکه

زنان تالش و گیلان نیز دور دامن و جلیقه‌های خود را با انواع سکه تزیین می‌نمایند.

(تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴: سکه در پوشاک زنان گیلان

زمینه‌ها و دلایل استفاده از سکه در زیورآلات

در زمان‌های قدیم از سکه به‌عنوان یک عنصر آرایشی و یا حرز استفاده می‌شد. سکه‌ها را در اغلب موارد از فلزات گرانبها و بیشتر از نقره می‌ساختند و آنها را به‌عنوان یک شیء محبوب، نشانی از خوشبختی تلقی می‌کردند. در خاورمیانه متأخر زیورآلات و از جمله زیورهای ساخته شده از سکه را به‌عنوان درمان‌بخش و محافظ به کار می‌بردند (Merriman, 2009: 89). کسانی که توانایی لازم را برای تهیه فلزات گرانبها نداشتند، از سکه‌های مصنوعی در جواهرات خود استفاده می‌کردند و این به‌عنوان معنایی از نماد ثروت مرسوم شده بود. سکه‌ها در منطقه وسیعی که از مصر تا هند را دربرمی‌گرفت، از دیرباز در ساخت اشیای تزیینی کاربرد قابل توجهی داشتند و بیشترین رواج در این میان متعلق به سکه‌های نقره‌ای بود. این سکه‌ها به صورت ابزارها و ملزوماتی مانند کمربند، سربند، گوشواره، گردنبند، تعویذ و دستبند یا به‌عنوان آویز و تزیین کلاه و لباس مورد استفاده قرار می‌گرفتند. سکه‌ها دارای زن به‌شمار می‌رفتند و دخترانی که ازدواج می‌کردند، در واقع سهم خود از دارایی خانواده را در قالب این

۸۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

زیورآلات دریافت می‌کردند. تعداد و جنس سکه‌هایی که به شکل‌های مختلف جزء ملزومات پوشش و وضع ظاهری زنان بود، وضعیت اقتصادی خانواده را نشان می‌داد. سکه‌ها سهم به‌سزایی در نمایش جایگاه اقتصادی و اجتماعی صاحبانشان داشتند و به همین دلیل نیز تعداد و جنس آنها اهمیت می‌یافت و زیبایی همپایه طبقه اجتماعی به پیش می‌رفت. باید توجه داشت که فن‌های ساخت جواهرات در میان طوایف کوچ‌رو پیشرفت چندانی نداشت. از سوی دیگر، فلزگری شغلی جادویی به شمار می‌رفت که فنون آن همچون رازی در میان برخی خانواده‌ها به‌صورت سینه‌به‌سینه حفظ می‌شد و از همین‌رو، فلز جایگاهی منحصربه‌فرد در اعتقادات و باورهای مردم یافته بود. در برخی مناطق معتقد بودند که سکه بلایا و بیماری‌ها را دور می‌کند و استفاده از آن در هر موضعی از بدن یا لباس به‌نوعی بر قدرت آن موضع می‌افزاید. زن با زیورآلات سکه سینه خود را که بخشی حیاتی از بدن برای باروری و پرورش نسل بود محافظت می‌کرد (Rossikova, 1902: 280). در تزیینات زنانه، تعداد و نوع سکه‌ها، میزان ارزش زیورآلات را تضمین می‌کرد؛ بخصوص زمانی که این ارزشگذاری یک امر حیاتی و از لحاظ اجتماعی و اقتصادی ضروری به نظر می‌رسید. رواج سکه‌ها به‌عنوان ابزار معامله بین طوایف کوچک و اهمیت یافتن آنها به‌عنوان یک سرمایه و پس‌انداز برای زنان به برجسته شدن اهمیت زیورآلات سکه در بین این جوامع مدد رساند. جواهرات و اشیای قیمتی نشان‌دهنده امنیت مالی یک زن و هویت قبیله‌ای یا منطقه‌وی است و در این شرایط، سکه‌ها به عنوان آسان‌ترین و مطمئن‌ترین شیوه گردآوری سرمایه، اهمیت خاصی یافته‌اند. همچنین سکه به عنوان محافظ چشم‌زخم که مفهومی فراگیر در سراسر جهان و از جمله در جوامع خاورمیانه است، کاربردهای زیادی دارد. (Morris & Shelton. 1997: 128). در کل سکه در زیورآلات به‌عنوان طلسم و دارای قدرت حفاظت جادویی شناخته شده است. همچنین در گذشته وسیله‌ای برای نشان دادن وضعیت اجتماعی و غنای صاحبان آن به شمار می‌رفت. این عوامل می‌تواند دلیل محبوبیت سکه را در میان زیورآلات مردمان خاورمیانه تا حدی توضیح دهد. زنان ثروت خانواده را در قالب زیورآلات ساخته‌شده از طلا و نقره و سایر اقلام تزئینی با خود حمل می‌کنند، زیرا به این طریق احتمال دزدیده شدن یا غارت آن کمتر بود.

زیبایی و منزلت؛ بررسی جایگاه سکه در زیورآلات و تزیینات پوشاک زنان در ایران ❖ ۸۱

اندازه‌های یکسان و وزن مناسب نیز سکه را به وسیله‌ای مناسب برای ساختن زیورآلات تبدیل می‌کرد (Fakhretdinova, 1988: 107). برای مثال، منطقه کردستان در مرز تمدن‌های بزرگ قرار دارد و سابقه تاخت و تاز در این منطقه به هزاره‌های قبل بازمی‌گردد. بنابراین معقول به نظر می‌رسد که استفاده از زیورآلات سکه در این منطقه تا این حد گسترده و مهم باشد؛ چرا که با این کار افراد در هنگام خطر می‌توانستند مقادیر قابل توجهی از دارایی خود را به همراه داشته باشند. سوابق نشان می‌دهد که انواع سکه‌ها شامل؛ دلار، لیره، اشرفی و در زمان‌های متأخر، سکه‌های موسوم به پهلوی، در ساخت زیورآلات به کار می‌رفته‌اند. ارزش این سکه‌ها با توجه به طرح آنها تعیین می‌شد. از طرف دیگر، به منظور غنای هرچه بیشتر این گنجینه سیار، استفاده از انواع زیورآلات و ملزومات سکه‌دار در این منطقه رواج داشته است. برای مثال، در بستن سربند از سه قطعه مختلف، شامل جلوسری، پشت سری و دور سری استفاده می‌شد که هر یک مشتمل بر چهل عدد سکه بود و با این حساب تعداد سکه‌های مورد استفاده در سربند به صدویست عدد می‌رسید. همچنین امروزه زنانی که از کلاه استفاده می‌کنند، دور آن را با سکه مزین می‌کنند و آویزهایی نیز به آن می‌افزایند. دور تا دور جلیقه‌ها و یل‌ها نیز با دوختن سکه تزئین می‌شود. قطعه‌ای موسوم به «ناوشانی» به صورت ضربداری در پشت قرار می‌گیرد که تصور نوعی حفاظ را ایجاد می‌کند و به این ترتیب، جای تعجب نیست که گاه این سکه‌ها را به عنوان تعویذ و برای رفع چشم‌زخم و بیماری استفاده می‌کردند. بعضی از کمربندها نیز به طور کامل از سکه ساخته می‌شدند و بعضی را با سکه تزئین می‌کردند. در گذشته گاهی تمام سطح جلیقه با دوختن سکه‌ها پر می‌شد. استفاده از کلاه زنان کرد که به پولک‌های الوان و سکه‌های قدیمی یا رایج، حتی اشرفی طلا و سکه‌های نقره سلاطین قاجار مزین است، و «کلاو پولک» یا «کلاو لیره» نامیده می‌شود، دلایل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دارد و نشان‌دهنده منزلت اجتماعی و یا موقعیتی مشخص در جامعه است. زیرا تعلق سکه به زمان و مکان خاص در طرح آن پیداست و به این ترتیب، هویت و جایگاه مشخصی را تعریف می‌کند. در گذشته، هم دختران جوان، خود زیورآلاتی را از سکه‌های جمع‌آوری شده تهیه می‌کردند همچنین هنگام ازدواج از طرف خانواده همسر چنین

۸۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

زیورآلاتی به آنها هدیه می‌شد. این سکه‌ها در مواقع ضروری به راحتی قابل مبادله با کالا بودند. اما نگهداری آنها طی نسل‌های متمادی، ارجحیت داشت و نشانه تمکّن و بی‌نیازی خانواده بود. ساخت زیورآلات سکه نیاز به فنون پیچیده نداشت و از طرفی، در موقع لزوم به راحتی قابل خرج کردن بود. این سکه‌ها با فنونی بسیار ساده از سکه به زیور تغییر کاربری می‌یافتند. بنابراین نوعی پس‌انداز بالقوه بودند که برخورداری از آنها نشانی از منزلت زنان بود. نقوش سکه‌ها نیز وقتی در زیورآلات و تزئینات جای می‌گرفت، کارکرد زیباشناختی می‌یافت.

بنابراین زیورآلات نقش مهمی در آراستگی، زیبایی و حتی باورها و اعتقادات مردمان طوایف محلی دارد. به طور معمول، زیورآلات در این جوامع، از انواع مهره‌ها، سکه‌ها و اشیای حاضر و آماده که جنبه‌های زیباشناختی یا اعتقادی؛ همچون شفابخشی و دور کردن بلا یا دارند، ساخته می‌شوند. بدیهی است که داشتن مجموعه‌ها یا گنجینه‌هایی از اشیای ارزشمند، جایگاه برجسته‌ای می‌یابد چرا که می‌تواند حیات و بقای فرد را تضمین کند و نوعی اطمینان یا به عبارتی، ایمان جادویی در درون افراد برانگیزد. به این ترتیب، قبایل مستقل که تحت حاکمیت دولت‌ها نبوده‌اند و نیز زنان جامعه، برای تأمین امنیت و تضمین حیات و موقعیت اجتماعی خویش نیاز بیشتری به این اشیاء داشته‌اند. از طرفی، صنعت ساخت جواهرات در میان این قبایل پیشرفت چندانی نداشته و در نتیجه، استفاده از سکه در ساخت زیورآلات ساده‌ترین راه برای دستیابی به سرمایه بوده است. همچنین این اشیاء ممکن است در زمان‌های سخت و دشوار، حس تداوم، هویت و ثبات را ایجاد کنند (Arnould, Price, & Zinkin, 1993). این گونه تزئینات همچنین در برابر خطرات احتمالی آینده، به صاحبان خود امید و اعتقاد می‌بخشند. به این ترتیب، کارکرد بی‌معنی یک شیء تزئینی، با کیفیت متافیزیکی توأم با حس پرستش، ستایش و تقدیس جایگزین می‌شود. بر این موارد می‌توان احساس برتری و به رخ کشیدن اصالت یا تاریخچه یک خانواده یا طایفه را نیز افزود.

جمع بندی

سکه‌ها در طول قرن‌ها یکی از عناصر تشکیل‌دهنده زیورآلات بوده‌اند. استفاده از سکه در تزیینات، دلایل و ریشه‌های متعدد دارد. مردم از دیرباز، برای فلزات قدرت جادویی قائل بوده‌اند و سکه‌ها نیز به دلیل فلز بودن و نیز ارزش و اعتبار مادی، از این قاعده مستثنا نبوده‌اند. زیبایی از دیگر عواملی است که مردم را به استفاده از سکه در تزیین بدن و لباس برانگیخته است. سکه‌ها از یک طرف، به دلیل منقوش بودن، از لحاظ زیباشناختی، توجه صنعتگران را برای ساخت زینت‌های مختلف به خود جلب کرده‌اند و از طرف دیگر، چون حاوی عبارات‌های خاص مذهبی یا نام خدایان و پادشاهان بوده‌اند، برای مردم نیز جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند. ضمن اینکه حاضر و آماده بودن سکه‌ها با اندازه‌های یکسان، سبب سهولت ساخت زیورآلات از آنها می‌شده است. سکه‌ها به دلیل فراوانی، سبکی و در دسترس بودن می‌توانستند به میزان انبوه در زیورآلات و تزیینات پوشاک مورد استفاده قرار گیرند. همچنین این امکان را فراهم می‌کردند که صاحبانشان تعداد زیادی از آنها را به تدریج جمع‌آوری کنند. قابلیت‌های مختلف سکه برای جمع‌آوری، حمل و نقل و تهیه زیورآلات در برخی جوامع سبب شد تا زنان آن را به‌عنوان جزئی جدایی‌ناپذیر از زینت‌های خود قرار دهند. سکه‌ها به‌زودی توانستند جایگاه خاصی در میان زیورآلات زنانه جوامع ساده‌تر و طبقات پایین اجتماع بیابند؛ زیرا زیورآلاتی که از سکه ساخته می‌شدند کاملاً متناسب با وضعیت معیشتی و اقتصادی این‌گونه جوامع بودند. به همین دلیل سکه بیشتر در زیورآلات زنان جوامع روستایی و یا در میان بادیه‌نشینان دیده می‌شود. این سکه‌ها خود به‌تدریج به معیاری برای نشان دادن ثروت خانواده و در نتیجه موقعیت اجتماعی زنان تبدیل شدند. سکه‌هایی که زنان در لباس و زیورآلات خود به کار می‌بردند، به‌نوعی نماد ثروت و در نتیجه قدرت بود؛ بنابراین افرادی که موقعیت اقتصادی بهتری داشتند، از سکه‌های گران‌قیمت و طبقات پایین از سکه‌های ارزان و کم‌ارزش در زیورآلات خود بهره می‌بردند. قدرت، باور و اطمینانی که سکه به صاحبش می‌بخشید، سبب می‌شد که برخوردار از نوعی قدرت و نیروی جادویی شناخته شود. شایان ذکر است که اصالت و تداوم نام یک خانواده در میان بیشتر جوامع کوچک و بزرگ اهمیت اجتماعی فراوانی

داشته است و بنابراین جمع‌آوری و نگهداری سکه‌های مختلف قدیمی و انتقال آن به نسل‌های دیگر به نحوی نمایانگر تداوم هویت و اثبات اصالت بوده است. به همین دلیل نیز به طور معمول، سکه‌ها و زیورآلات ساخته‌شده از آن، نسل به نسل در خانواده‌ها منتقل می‌شده و در مواقع خاص همچون مراسم گوناگون، در انظار دیگران به نمایش درمی‌آمده است.

منابع

- امیدی، ناهید (۱۳۸۲). *دیده و دل و دست*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- شریعت‌پناهی، حسام‌الدین (۱۳۷۲). *اروپایی‌ها و لباس ایرانیان*. تهران: نشر قومس.
- صفا ایسینی، شایا (۱۳۸۹). *پوشاک زنان هرمزگان*. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- محمدی، رامونا (۱۳۸۸). *پوشاک و زیورآلات مردم ترکمن*. تهران: مؤسسه انتشاراتی جمال هنر.
- Arnould, E., Price, L., & Zinkin, G. (1993). *Consumers*. Boston: MA: McGraw-Hill.
- Fakhretdinova, D. (1988). *Yuvelirnoe iskusstvo Yuvelirnoe iskusstvo*. Tashkent.
- Merriman. (2009). *Silver*. The British Museum Press.
- Morris, M., & Shelton, P. (1997). *Oman adorned: a portrait in silver*. Apex Publishing, Muscat and London.
- Niyazova, Makhsuma I. (2003). *Coin in jewellery from Bukhara*. *Oriental Numismatics Actas del XIII Congreso Internacional de Numismática*
- Rossikova, A. (1902). *Po Amu-Dar'e ot Petro-Aleksandrovskya do Nukusa*.